

АНАЛІЗ ЕВОЛЮЦІЙНИХ ПІДХОДІВ ДО ЕСТЕТИЧНОЇ ОЦІНКИ МІСТОБУДІВНОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті розглядаються теорія «перспективи – укриття» Дж.Апплетона та інформаційна теорія естетичних переваг С.Каплана, що ґрунтуються на еволюційному підході до естетичної оцінки середовища.

Ключові слова: еволюційний підхід, теорія «перспектив» і «укриття», інформаційна теорія естетичних переваг, коллативні властивості середовища.

Постановка проблеми. Естетична оцінка міста лишається недостатньо вивченою в науці. Актуальність вивчення проблеми виявлення та підвищення естетичних властивостей міського середовища постійно зростає. Стрімка урбанізація призвела до переваги міського населення над сільським у всіх високорозвинених країнах світу, до непомірного розростання територій міст і появи найбільших мегаполісів. Міське середовище, і в цілому антропогенне середовище, починає переважати над природними ландшафтами світу. Зростає невдоволення людей міським середовищем, і важливе значення при цьому має його низький естетичний рівень. Водночас дослідження психологів і медиків свідчать про великий вплив естетичних якостей середовища на психічне здоров'я, а також творчі здібності людини. Формування гуманного естетично виразного міського середовища вимагає врахування психологічного аспекту людського сприйняття, адже мова йде вже про екологію людини.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Проведене дослідження є складовою частиною плану науково-дослідних робіт кафедри дизайну архітектурного середовища та містобудування ПолтНТУ з наукової проблеми «Оптимізація архітектурно-містобудівного середовища у природному довіллі» згідно з планом, затвердженим Українською академією архітектури.

Аналіз публікацій. Складність визначеної проблеми представляється у тому, що естетичні якості міського середовища є реляційною системою, що виражає відносини між суб'єктом і об'єктом оцінки. Одне й те ж містобудівне середовище по-різному оцінюється різними людьми, і оцінки можуть бути цілком протилежними. Естетична оцінка об'єкта визначається не лише властивостями самого об'єкта, а включенням цих властивостей у сферу людської життєдіяльності, конфліктом інтересів і потреб, що виникають у цій сфері, тобто естетичні якості середовища – це єдність об'єктивного та суб'єктивного.

Об'єктивну сторону проблеми активно вивчала вітчизняна наука. Слід, у першу чергу, назвати праці Яргіної З. «Эстетика города» та Мардера А. «Эстетика архитектуры. Теоретические проблемы архитектурного творчества», а також дослідження наступних авторів: Авдотьїн Л.; Антонов В.; Баранов Н.; Бабуров В.; Бархін М.; Білоусов В.; Божко Ю.; Бунін А.; Глазичев В.; Круглова М.; Кішик Ю., Мамаков Н.; Коротковський А.; Косицький Я.; Криворучко Ю.; Русанов Г.; Сосновський В.; Шимко В. У більшості вітчизняних робіт естетичні якості об'єкта прирівнювалися до якості композиції.

Суб'єктивну сторону цього питання більше вивчала західна психологія й архітектура (А.Раппопорт, Р.Арнхейм, М.Вертхаймер, К.Лінч, Норнберг – Шульц, У.Найссер, Дж.Гібсон, Ж.Піаже, А.Моль, С.Хессельгрєн, І.Араухо, Р.Інгарден та ін.).

Слід назвати також вітчизняні роботи, що спираються на міждисциплінарний підхід. Це праці: «Искусство, среда, время. Эстетическая организация городской среды» та «Эстетические ценности предметно-пространственной среды» під редакцією А.В.Іконнікова; «Архитектура и эмоциональный мир человека» (Г.Б.Забельшанський, Г.Б.Міневрин, О.Г.Раппапорт, Г.Ю.Сомов); а також праці Я.Славинської, Г.І.Покровського, А.Д.Тростнікова, І.Лежави та ін.

Наприкінці ХХ століття на стику багатьох наук сформувалися *психологія середовища* (у Росії вона одержала назву екопсихологія), що вивчає відносини між людиною та соціофізичним навколишнім середовищем, та *середовищна естетика* (або екологічна естетика) – міждисциплінарний підхід, що вивчає естетичні переваги (рос. *предпочтения*, англ. *preference*) людей (А.Раппопорт, С.Каплан і Р.Каплан, Д.Апплетон, Дж.Назар, Ал.Карлсон, А.Берлеант та ін.).

Міське середовище як осередок штучних компонентів також відповідає за психологічний статус людини, її адекватність, емоційний фон і ефективність поведінки. Тому екопсихологічний підхід до вивчення естетики міського середовища може виявитися досить продуктивним, тому що розглядає визначену проблему в єдності суб'єктивного й об'єктивного. Таким чином, актуальність дослідження обумовлюється:

- перевагою антропогенного середовища над природним у сучасному світі;
- впливом естетичних властивостей середовища на психічне здоров'я людини;
- недостатньою вивченістю у вітчизняній теорії закономірностей естетичного сприйняття із залученням екопсихологічного підходу.

Мета статті. На сьогодні можна виділити декілька підходів до естетичної оцінки міського середовища, які можуть бути умовно класифіковані на наступні типи: *еволюційні, когнітивні, нормативні, синтаксичні та семантичні*. У даній статті будуть проаналізовані *еволюційні підходи до естетичної оцінки середовища* та розглянуте їх застосування до міського середовища.

Виклад основного матеріалу. Еволюційні підходи базуються на теорії еволюції Дарвіна та доводять, що людина має вроджені стандарти краси. Ми прагнемо або оцінюємо «як гарні» ландшафти, що включають у себе ряд особливостей, які виявилися в ході еволюції корисними для біологічного виживання наших предків. До цього підходу відносяться теорія «перспектив» і «укриттів» Дж. Апплетона та інформаційна теорія середовищних переваг С.Каплана. Основні ознаки цих теорій однакові: вони спираються на поведінкові основи людей, що вироблені в ході еволюції; зв'язують естетичні переваги людини з проблемою її виживання в середовищі; оцінюють естетично лише візуальні якості природних і антропогенних ландшафтів. Обидві представлені теорії спираються також на роботу Берлайна (1971 р. «Естетика й психологія»). Берлайн класифікує естетичну поведінку як окремий випадок дослідницької поведінки людини. Естетична діяльність, за Берлайном, виконує важливу адаптивну функцію в ході еволюції людини і є необхідною функцією здорової людини. Берлайн виділяє необхідність наявності мотиваційних стимулів при естетичному сприйнятті середовища. Мотиваційні атрибути отримують у Берлайна назви «коллативних» (*collative*) властивостей, до яких він відносить: *новизну, несподіванку, складність, неоднозначність і мінливість*.

Теорія «перспектив і укриттів» Апплетона (1996 р.) є частиною його «теорії середовища існування», відповідно до якої люди віддають перевагу підсвідомо тому середовищу, що представляється їм найбільш сприятливим для життя [1]. Для безпеки функціонування в середовищі людина, так само, як і тварини, повинна мати візуальний контроль над навколишнім середовищем, будучи при цьому непоміченою для оточуючих. Можливість візуально контролювати навколишнє середовище надають місця ландшафту з панорамними видами та широкими перспективами. Ці місця отримують у Апплетона назви «перспектив» або оглядів (англ. *prospect*). З іншої сторони, «укриття» (англ. *refuge*) указує на сприятливі умови та надану можливість для захисту від потенційної та реальної небезпеки. Синтез «перспектив» і «укриттів» задовольняє умові «бачити, залишаючись непоміченим». Теорія спирається на те, що здатність бачити, залишаючись непоміченим, є проміжним кроком у задоволенні багатьох потреб людини, тому реалізація

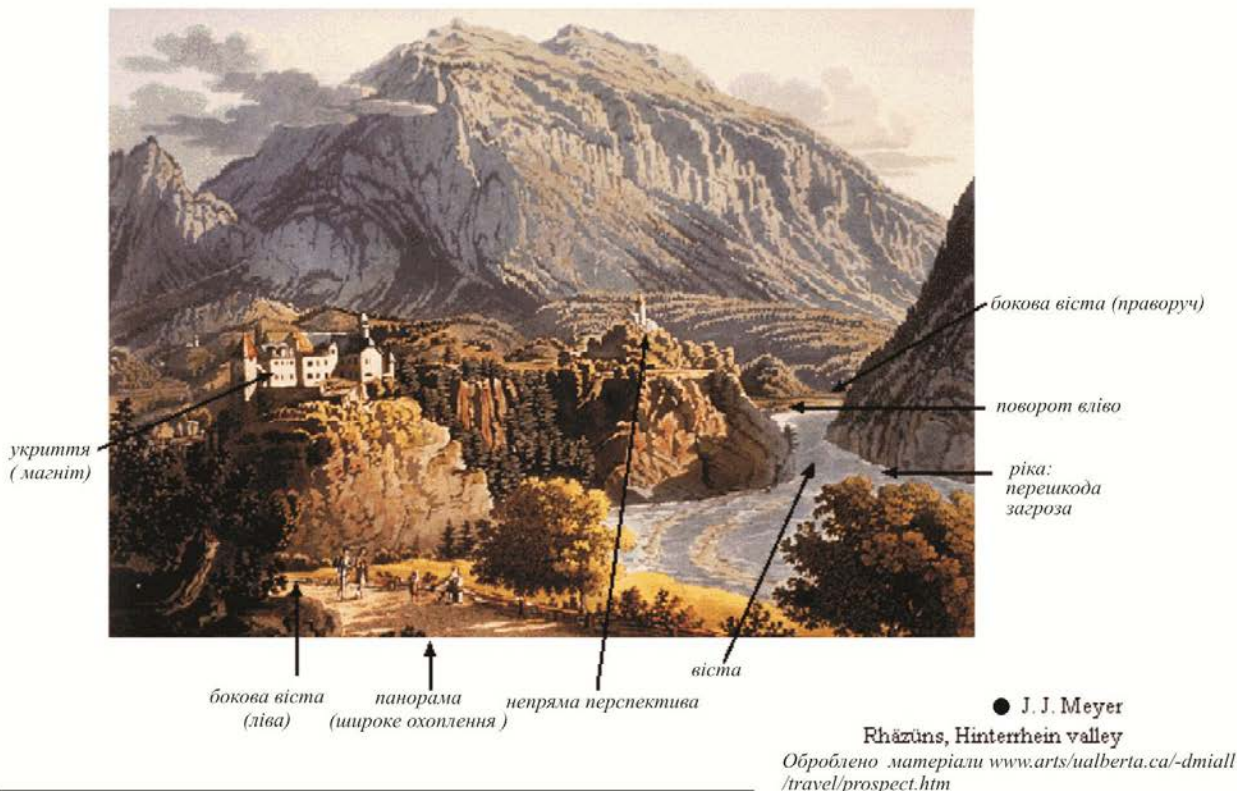
такої потреби закріплюється у процесі еволюції людини в джерело естетичного задоволення.

Дж.Апплетон дав також класифікацію «укриттів» і «перспектив» (рис. 1) помітивши, що опуклі поверхні землі пропонують «перспективу», а увігнуті були сприятливими для притулку. Візуальний аналіз людиною пейзажу також має ряд особливостей. По-перше, «перспективи» і «укриття» оцінюються людиною з погляду небезпеки. Небезпеки Апплетон класифікує як одухотворені (людина або звір); неживі (погода, нестабільність (наприклад, льодовик), вода, вогонь, рух); перешкоди (природні або штучні); і дефіцит (наприклад, спрага, оскільки відсутня водойма; голод, оскільки відсутня рослинність, і т.д.).

По-друге, людина не просто сприймає наявність «укриттів» і «перспектив», а й оцінює можливі шляхи між окремими елементами ландшафту, зв'язуючи їх у безперервні канали руху, навіть, якщо зв'язки між елементами візуально перериваються. По-третє, у пейзажі є так звані «магніти», які притягають відразу погляд людини і які залежно від їхнього характеру різняться на «магніти», «магнітні силові лінії» та «магнітні області» (порівняємо з прийнятими поняттями у містобудівній композиції та ландшафтній архітектурі: точки зорового притягання або фокус пейзажу, візуальні осі та візуальні басейни) (див. рис. 1).

Теорія Апплетона розроблена для природних ландшафтів, однак її також застосовують і для міського середовища. У містах відкриті незабудовані простори надають людині огляд на навколишній ландшафт, дають світло, дозволяють сформувані шляхи руху й орієнтуватися у просторі міста («перспектива»). Будинки дають людині притулок, безпеку, тінь, укриття від непогоди, а також комфорт («укриття»). Забори, під'їзди, входи, арки укріплюють символічну роль «укриттів». Тому естетична якість міста може бути оцінена за достатньою кількістю символів «перспектив» і «укриттів», тобто архітектурних форм і просторів, що дозволяють бачити далеко та дозволяють укритися. При цьому в місті перевага віддається вже «перспективам», оскільки місто саме є скупченням «укриттів».

Звернемося у цьому зв'язку до історії архітектури та містобудування. На початку розвитку людства притулком йому слугували печери в горах (використання природного з'єднання «перспектив» і «укриттів»). Потім людина почала створювати штучні «укриття», не задовольняючись тим, що дає їй природа, знову ж вибираючи для них найбільш сприятливі місця з точки зору огляду навколишнього ландшафту. Зміцнені міста та поселення також в основному виникали на підвищених точках рельєфу. Людина у своїх творіннях почала з'єднувати якості й «укриття» і «перспективи» одночасно: це укріплені фортеці, міста, замки, вежі та донжони.

ВИДИ ПЕРСПЕКТИВ	
ПАНОРАМА (panorama)	широке охоплення у плані зором оточуючого ландшафту
ПЕРЕРИВЧАСТА ПАНОРАМА (interrupted panorama)	широке охоплення з розривами, але уява може завершити й доміслити те, що не видно вузьке охоплення ландшафту; обмежене поле зору, обумовлене вертикальними або горизонтальними межами
ВІСТА (vista)	потенційні точки зору, з яких можливо споглядати нові панорами
НЕПРЯМА ПЕРСПЕКТИВА (indirect panorama)	бічні вісти, які дають можливість побачити при повороті нові вузькі перспективи
НЕПРЯМА ВІСТА (indirect vista)	

ВИДИ УКРИТТЯ	
за функцією	ті, що лише приховують / ті, що дають притулок
за походженням	природні / штучні
за матеріалами	земляні, печери, рослинні, ліси, трави, туман та ін.
за досяжністю	доступні / трудно доступні

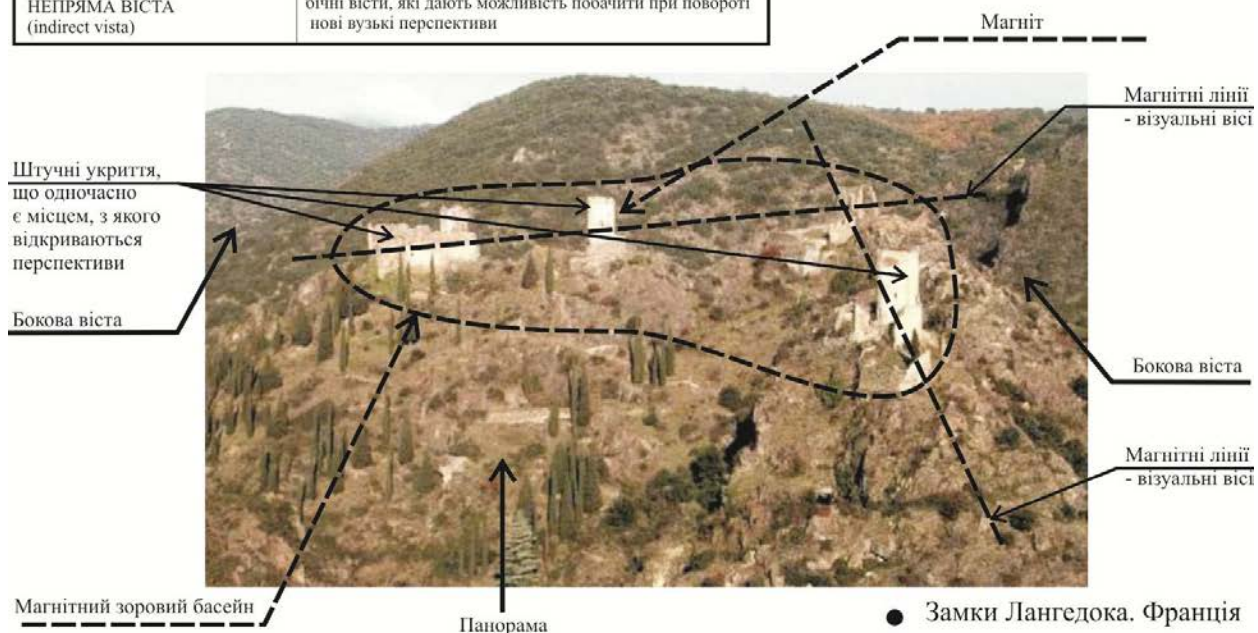

Рис. 1. Теорія «перспектив і «укриття» Дж.Апплетона, 1975 р.

Інформаційна теорія естетичних переваг середовища Стефена Каплана (1998 р.) зв'язує естетичну оцінку з пізнанням і одержанням інформації з метою виживання [2]. Спираючись на теорію Берлайна, Каплан стверджує, що є свідоме та несвідоме прагнення людської психіки вибрати середовище, найбільш сприятливе для виживання. Для такого вибору навколишнє середовище повинно надавати людині необхідну інформацію, людині потрібні знання про середовище, розуміння середовища та можливість орієнтуватися в ньому. Людина цінує нову інформацію про середовище й усі елементи середовища, що дають можливість розширити його розуміння. С.Каплан уводить 4 властивості середовища, які роблять його інформаційно сприятливим, і, отже, впливають на естетичні переваги людей: узгодженість, складність, ясність і таємничість (рис. 2).

Вид інформації	Інформаційний результат	Розуміння	Розвідка
	Негайна	<i>узгодженість</i>	<i>складність</i>
	Передбачувана	<i>ясність</i>	<i>таємничість</i>

Рис. 2. Модель естетичних переваг середовища за Капланом (наводиться за матеріалами книги «*Person - environment psychology: new directions and perspectives*» Автору *W.Bruce Walsh, Kenneth H.Craik, Richard H.Price, 2000р.*)

Розуміння середовища забезпечують ясність і узгодженість просторів і елементів. Дві інші властивості – складність і таємниця – вимагають подальшого вивчення ландшафту (розвідки). Складність має багатство та розмаїтість елементів, що стимулює подальше поглиблене вивчення середовища. Таємниця існує там, де окремі елементи середовища вказують на можливість одержання додаткової інформації при просуванні вперед, стимулюючи дослідницьку поведінку людини.

С.Каплан також виділив первинні якості пейзажу – наявність води, дерев, гілок і листя, як індикаторів сприятливого середовища для людини, що відповідає географічній зоні савани та листяних лісів («теорія савани»). Цікаво, що у перерахуванні первинних якостей перемішуються ознаки, природні елементи та відстані до них, тобто, не просто необхідна наявність дерев, а розташування їх на такій відстані від спостерігача, щоб можна було бачити гілки, листя і тим самим пізнати, ідентифікувати породу.

Стосовно до міста теорію Каплана розвивали в такий спосіб: естетична перевага виявляється районам міста, найбільш сприятливим для розуміння та вивчення, тобто узгодженим, чітким і тим, що володіють елементами складного і таємничого. Наслідком теорії «савани» є те, що людина віддає естетичну перевагу природному середовищу перед антропогенним, а серед природних пейзажів віддає перевагу пейзажам напіввідкритих і напівзакритих лісів.

Представлені теорії багаторазово критикувалися за те, що естетичне сприйняття зводилося до проблеми виживання та не враховувався соціокультурний фактор. Мало того, еволюційні теорії мають істотні обмеження. Представлені моделі не можуть пояснити всі естетичні переваги людей навіть стосовно природних ландшафтів. Переваги одного кольору, одержання задоволення при сприйнятті квітки, веселки не можуть бути пояснені винятково з погляду виживання.

Але навряд чи хтось буде заперечувати, спираючись на свій особистий досвід, що зазнає почуття задоволення, спостерігаючи зверху панораму міста і навколишнього ландшафту, навіть якщо при цьому міські панорами суперечать усім законам композиції з погляду професіонала. Чи не тому в містобудуванні традиційно фіксуються в композиції точки сприйняття панорам, силуетів міст і навколишнього ландшафту.

На користь представлених теорій також свідчать і проведені наукові дослідження, до них варто віднести роботи Д.Апплеярда, Дж.Назара, Т.Херзога та ін.

Наприклад, Дж.Назар проводив дослідження міського середовища за коллативними властивостями, виділеними Берлайном. Опитуваним показували 60 видів житлових вулиць Пітсбурга [3]. Спочатку архітектори оцінювали види за списком 18-ти полярних прикметників шкалою в 7 балів, наприклад: різноманітний – простий, ясно організований – дезорганізований, природний – неприродний і т.д. (табл. 1). Ці ж види показували непрофесіоналам, які повинні були оцінити їх за шкалою в 7-ми балах: приємний – неприємний, цікавий – нудний, небезпечний – безпечний, бажаний – небажаний. Дослідження підтверджує вплив на естетичну оцінку коллативних властивостей. Найбільші естетичні оцінки у непрофесіоналів одержали зорові види, які професіонали високо оцінювали як ті, що відрізняються розмаїтістю, складністю, ясністю та природністю (під природністю тут малася на увазі наявність природних елементів і застосування природних будівельних матеріалів). Крім того, виділилися також і небажані властивості середовища, які приводили до негативних оцінок респондентів: перевантаженість транспортом, незадовільний стан будинків (доглянутість – ветхість).

Властивості середовища, які приводять до естетичних переваг людей,
що виділені авторами:

Дж. Апплєтон	Х.Берлайн	С.Каплан	Т.Херзог, Міллер	Дж.Назар
укриття	–	–	укриття	–
перспектива	–	–	перспектива	–
–	Складність – простота	Складність		Розмаїтість: різноманітний – простий; ускладнений – невишуканий; пишнобарвний – тьмянний
–	Ясність – неоднозначність	Ясність		Ясність: зрозумілий - невизначений, неясний
–	–	Узгодженість		Узгодженість: організованість – неорганізованість; читаність форми та текстури
–	–	Таємничість		Таємничість: багато інформації – мало інформації
–	Стабільність – Мінливість	–	–	–
–	Новизна – знайоме -	–	Типовість	Новизна: рідкісне, незвичайне – банальне
–	Несподіванка – Передбачуваність	–	–	–
–	–	–	Природність	Природність:
–	–	–	Період будівництва	–
–	–	–	–	Обмеженість простору: закритий – відкритий

Т.Херзог і Міллер (1995 р.) у своїх дослідженнях підтвердили високий ступінь переваги природних ландшафтів над антропогенними, а також залежність оцінок респондентів від перемінних, у які увійшли й коллативні властивості Берлайна та поняття Апплєтона: «простір», «укриття», узгодженість, чіткість, таємниця, типовість, складність, природність, період будівництва. Типовість розглядалася як протилежність унікального, незвичного. Усі параметри, крім типовості, виявили високий ступінь кореляції з естетичними перевагами [4].

Дослідження Т.Хіт та ін. (2000 р.) силуетів висотних будинків показали: незалежно від періоду будівництва будинки зі складним силуетом, комплекси будинків порівняно з одиночними будинками та будинки із входами, що читаються добре (як символ «укриття»), позитивно та високо оцінюються всіма респондентами [5]. Це ще раз підтверджує дію таких властивостей середовища, як складність, розмаїття та переваги «укриттів».

Можна, звичайно, дію «теорії савани» С.Каплана та переваги сучасною людиною природних ландшафтів перед антропогенними пояснити впливом соціокультурного фактора (естетизацією природних ландшафтів у європейській культурі з XVIII століття), впливом екологічної культури у XX столітті та загрозою зникнення природних ландшафтів. Однак і при оцінці природних ландшафтів респонденти високо оцінюють ландшафти, які за своєю побудовою аналогічні пейзажам савани.

Припущення про існування загальних естетичних переваг людей, що лежать у самій природі людини, не є унікальними. Еволюційний підхід – потужний напрям у сучасній науці. Наприклад, багато теорій емоцій спираються також на еволюційну теорію (теорії емоцій У.Джеймса та Г.Н.Ланге, біологічна теорія емоцій П.К.Анохіна, еволюційна теорія емоцій Дж.Тернера). Еволюційні теорії емоцій відводять емоціям важливу роль пеленга, що допомагає живій істоті відрізнити корисне від шкідливого, переходити з небезпечного, несприятливого стану у сприятливий, безпечний. Функцію емоцій можна порівняти з функцією фізичних сил (електричних, магнітних, гравітаційних та ін.), що примушують систему до переходу з одного стану в інший. З огляду на те, що емоції взагалі є провідником між людиною та середовищем, естетичне сприйняття містить у собі позитивні емоції й одержання задоволення (аспект гедонізму).

П.В.Сімонов вивів формулу емоцій, знак і інтенсивність яких визначаються різницею між кількістю інформації, що надається середовищем, і кількістю необхідної інформації для задоволення потреб людини:

$$\mathcal{E} = \Pi (\text{ИН} - \text{ИС}),$$

де \mathcal{E} – ступінь, якість і знак емоції; Π – сила і якість актуальної потреби; ИН – інформація про засоби, необхідні для задоволення потреби; ИС – інформація та існуючі засоби, які реально має суб'єкт; (ИН – ИС) – оцінка ймовірності задоволення потреби на основі вродженого та набутого досвіду.

Але не тільки інформативність сама по собі, а й інші фактори, наприклад, витрати ресурсів, визначають величину та знак емоції. При зменшенні витрат енергії на досягнення мети ефективність поведінки людини збільшується, що призводить до позитивних емоцій, як у теорії Дж.Апплетона. «Перспектива», як вид, що відкривається на навколишній

ландшафт, надає максимум візуальної інформації про середовище та збільшує дистанційні можливості людини, дані їй природою, причому без особливих витрат енергії з її боку. Треба тільки уявити собі, скільки енергії та часу витратила би людина, обстежуючи та вивчаючи видимий одномоментно з «перспективи» навколишній ландшафт, але ж енергія ця черпалася би з ресурсів самої людини.

Висновки. У цілому в дослідженнях підтверджуються представлені теорії, але водночас виявляється і вплив інших властивостей на естетичні переваги людей (форма, розмір, можливість визначення функціонального призначення будинку, його фізичний стан і т.д.). Також підтверджена можливість використання цих теорій і до оцінки антропогенного середовища, оскільки ми маємо справу з одним суб'єктом оцінки – людиною, а природне середовище є своєрідним плацдармом (підосною) розвитку міського середовища.

Аналіз коллативних властивостей (див. табл. 1), які застосовувалися у перерахованих вище теоріях, свідчить:

1) серед властивостей можна виділити основні, які показали високий ступінь впливу на естетичні переваги людей. Це – *розмаїтість* (або *складність*) і *узгодженість*;

2) частина перерахованих властивостей відповідає активаторам емоції інтересу, що, наприклад, виділив І.Зард (*новизна, зміни, натхненність, уява та мислення*). Активатори емоції інтересу, будучи загальними для людей, однак приводять до різних оцінок середовища та різних емоцій, тобто носять більш суб'єктивний характер. Середовище, нове для однієї людини, може бути знайомим і нецікавим для іншої людини, тому його естетична оцінка може бути нижчою.

Однак цінним є те, що дані теорії дозволяють виділити закономірності, які є загальними для всіх людей незалежно від їхніх персональних ознак. Можна говорити про наближення до виявлення *t-фактора естетичних оцінок* (поняття введене Х.Дж.Айзенком у 1941 р.), що не залежить від ерудиції, традицій та інших змінних характеристик, а пов'язаний із самою природою людини;

3) неможливо також всі естетичні переваги людей звести до питання безпеки життя (доречі, представлені теорії не претендували на вичерпність вирішення питання), але без сумніву вже неможливо ігнорувати біологічні закони та природу людини при проектуванні міського середовища.

Перспектива подальших досліджень. Слід зазначити, що у перерахованих дослідженнях брали участь респонденти близьких культур: європейської й американської. Необхідно також проведення крос-культурних досліджень естетичних переваг в оцінці міського середовища.

Список використаних джерел

1. Jay Appleton. The experience of Landscape/ Jay Appleton. – Chichesters. UK: John Wiley @ Sons, 1996. – 235p.
2. Stephen Kaplan. Aesthetics, affect, and cognition: Environmental Preference from an Evolutionary perspective/ Stephen Kaplan // *Environment and behavior*. - 19, no 1 (january 1987). – p. 3-32.
3. Jack L. Nasar. Adult Viewer's Preferences in Residential Scenes: A Study of the Relationship of Environmental Attributes to Preference/ Jack L. Nasar // *Environment and behavior*. - 15, no 5 (september 1983). – p. 589-614.
4. Thomas R. Herzog. A Cognitive Analysis of Preference for Urban Nature// in Readings in *Environmental Psychology: Landscape Perception*, David Canter, ed./ Thomas R. Herzog – London: Academic Press, 1995. – p.65-81.
5. Tom Heath, Sandy G. Smith, and Bill Lim. Tall Buildings and The Urban Skyline/ Tom Heath, Sandy G. Smith, and Bill Lim// *Environment and behavior*.- 32, no 4 (july 2000). – p. 541-556.
6. Prospect-Refuge Theory [Електронний ресурс] / Notes on Jay Appleton, The Experience of Landscape. London: John Wiley, 1975. – Режим доступу: <http://www.arts.ualberta.ca/~dmiall/travel/prospect.htm>

Аннотация

В статье рассматриваются теория «перспектив – укрытий» Дж.Апплетона и информационная теория эстетических предпочтений С.Каплана, которые базируются на эволюционном подходе к эстетической оценке среды.

Ключевые слова: эволюционный подход, теория «перспектив» и «укрытий», информационная теория эстетических предпочтений, коллативные качества среды.

Annotation

The article deals with the theory of «prospect – refuge» J. Appleton, and information theory of aesthetic preferences S. Kaplan, based on an evolutionary approach to aesthetic evaluation of the environment.

Keywords: evolutionary approach, the theory of «prospects» and «refuge», the information theory of aesthetic preference, collative environment quality.